

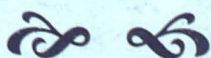
ІЗДЕНІС

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ, МӘДЕНИЕТ
ЖӘНЕ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ МИНИСТРЛІГІНІҢ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

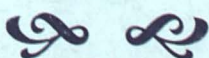

ПОИСК

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ МИНИСТЕРСТВА
ОБРАЗОВАНИЯ, КУЛЬТУРЫ И ЗДРАВООХРАНЕНИЯ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

1998.2

Ү. УАЙДИН САТИРАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Әрбір құбылыс пен характердің бойында “көзге көрінбес” қарама-қайшылық тірлік етеді. Егер осы қайшылықты түзету міндеті алға қойылса, онда сатириктың айы оңынан туады, себебі ол объектінің тілін араластыра отырып, оқиғаны бұлдыратып, тепе-теңдік жағдайдағы қайшылықты бұзуға тырысады. Қайшылықтың түрі оқиғаның өту барысы оған белгілі бір жанрды тандап алуды қажет етеді. Ол жанрдың өзі өзара байланысты екі функциядан тұрады. Бірінші, мазмұнды көркемдеудегі тәсілдердің тұрақтылығы, екінші, көркем прозадағы қайшылықтың тууы мен шешілуіндегі тандаудың критерийі мен құралы ретінде. Тандап алынған жанрда мазмұн мен форманың біріккен бірлігі болуы керек. Жанрлық дәстүрдің сөз ғана бұзылуы алынған образдың формасын ғана емес, мазмұнын да сұйылтады. Форма мен мазмұнды пародиялау қайшылықтың екі жақтылығын көрсетеді. Пародиялау - сатиралық шығармалардың жанрлық ерекшелігі, ол ассоциативті жолмен образдар мен оқиғаны әрі біріктіретін, әрі ажырататын қасиеті бар. Біріктіретін қасиеті - объектінің көрінісінде, ал ажырататын қасиеті - құбылысты бағалаушы оқырманның түйсігінде.

Қазақ прозасындағы сатиралық образдардың бірсыпырасында адамдардың мінез-құлқындағы, әдет-дандысындағы кемшіліктер сына алынады. Соны күлкі объектісі ете отырып, одан аулақ болуға шақырады. Мәселен, сатирик Ү. Уайдинның “Контейнермен келген кемпір” жинағына енген “Ауыр сосын” әңгімесі үшінші жақтан қонақтың атынан айтылады. Әңгімеде шешімді бағын сындырмайтын Дора жетеміздің бір орталықтан басшылық жасауы негізінде Міфтах ағамыздың үй ішіндегі “қызметі” баяндалады.

“...Мырындап жүріп алмай, тез бол. Бердегінің дүкені жабып қалмай тұрып, алдымен соған соқ. Тұзды ұмытша... немесе: Сорлы-ай, айтыпаса, істемейсің-ау, шелекті төліп келе қойшы. Сосын ана сүлгіні жайып тасташы.

Әй, менің темекім таусылып қалды, дүкен жабылмай тұрып барып келші...” [1].

Міне, бұл ұядаштардың үй-ішілік тіршілікке іліспейтін жалқау, еріншек жетелерімізді сынаға алады. Міфтах ағамыздың мүлкі образын беруде де жазушы шеберлігі байқалады. Ү. Уайдин туындыларында арықой, маскүнем, суайт, қарпақұмар, жағымпаз, мақтағышпақ, судыр шошымды толып жатқан арсыздар ауыз ожуаланады. Сатирик олардың әрқайсысына шықпаш әдеби қалып жасаған. Әрқайсысы өзінің кім екенін өзі-ақ айтып беріп отырады. Олар іс-әрекетімен, сөздерімен, шікірітерімен жұртты жәбіркөндіреді. Жазушы өмір шындығын көрсетуде, өз перождарына сомтауда көбіне гиперболана жүтінеді. Ол шындықты үлкейту арқылы негізгі бір нәрсені айтырақ көрсетуге тырысады. Әңгімелерінде өмір сюжет, ұғым және тосын тежеу жолы ұшырайды. Қалыптасқан заман ерекшеліктеріне орай Ү. Уайдин сықпак әңгімелерінің негізгі мәні ескінің қалдықтарын,

жемқорлықты, мансапқорлықты, жиі кездесетін келеңсіз жайттарды шенейді. Оның сықақ әңгімелерін оқығанда ең алдымен қарашайымдылық, әркім бойлай бермейтін тереңдік, әркім деп басып төбесінен түсе алмайтын ащы шындық, әркім қонарып таба алмайтын жаңашылдық та бар. Сатириктің “Тіссіз қоңырау” әзіл-сықақтар жинағына енген “Ертеңіне етпетімнен жатыр екем” деген әңгімесі сықақ жазатындардың қай-қайсысы болсын соқпай өтпейтін маскүнемдік тақырыбына арналған. Алайда, әңгімені оқығанда әбден шиыры шығып, аркасы жауыр болған нәрсені қайта көргендей болмайсың. Маскүнемдіктің адамды соншама сорақы халге душар ететінін мүлдем басқаша жолмен ашып берген.

Ү.Уайдин сатира жанрының тақырып шеңберін кеңейту жолында көп ізденген адам. Ол сатирадағы факт, оқиғаны көбіне шындыққа жақындатып, шынға ұқсатып суреттейді. Өмірлік құбылыстарды өзіміз көріп-біліп жүргендей, тұрмыс-тіршіліктегідей етіп елестетеді.

“Негатив” повесі тұтас дерлік әлгі шынға ұқсату, шындық сияқты етіп көрсету әдісімен жазылған. “Мешітбай Шүренов көксіміздің процесінің басы-қасында болып, тұла бойы көк болат темірден күйылған бүркеулі машинаға өз қолымыздан мінгізіп салдық!”-деген сөйлеммен аяқтайды. Осындағы алаяқ антұрғанға “Көкс” делініп көпшік қойылып, оны жарылқағандай боп, құрыштан күйылған, тор терезелі машинамен өз қолымыздан аттандырып салдық деу - ащы сарказм. Повесте аттандап тұрған ештеңе жоқ. Күнделікті қызмет бабы, бастық, бастықтың орынбасары және қарамағындағылары. Мешітбай Шүренов қарамағындағыларды бір-бірімен реті келсе бастықтың өзімен ауыстыруға әзір. Осы іштей тартыстағы арбасулар, өтірік аңқаусу, қағытпа, шымшымалар, жалпы көлгірсудің неше аталары қылт-қылт, бүрк-бүрк етіп сан құбылады. “Көксінің” - түрлі вариантқа салып көлкілеткен сөздері оның ішек қырындысын айқын танытады. Сондай-ақ автор қосалқы эпизодтарды негізгі идеяға ың-шыңсыз енгізуге шебер.

“Ойық жара” әңгімесінде аудан орталығындағы училищеді оқитын Дәйду аулына барып келеді. Бармай қалған досы Әйміш одан ауылдың амандығын сұрады. “Құдайдың құрығы ұзын ғой - дейді Дәйду, құран оқығандай қаралы дауыспен”. Сосын Әйміштің әкесін түйе тепкені туралы мағлұмат береді. “Түйенің жап-жалпақ табаны нағашымның сопақ бетімен қарама-қарсы кездеседі... Нағашымның добалдай мұрны орнынан қозғалып, жайылып-жалпайып, құлақтың ылдиына қарай негіп кетеді...” [3] - деп біраз суреттеді. Ү.Уайдиннің сатиралық поэтикасында созғылап суреттеу, мыжғылап баяндау, зорлап күлдіру тәрізді арзан тәсілдерге ол о бастан-ақ бармайды. Оның есесіне оқырманын кейіпкерінің сөз саптауымен, іс-әрекетімен тәтті етеді. Мысалы, әлгі нағашылы-жиенді құрбылардың хал-ахуалына қайта үңілейікші:

“Әйшім көзіңе жас алды:

- Сорлы шал-ай, сорлап қала жаздаған екен ғой. Сол борша болғырды баяғыда-ақ етке өткіз деп едім, тыңдай ма...- Өзі де сойып, үйді-үйге төбелен сатып жіберіпті,- деді Дәйду.

- Ал ағайын не деп жатыр?

- Не десін, қатеге не шара. Нағашыкемнің түйе тепкен күнгі бетінің сықпыты біразының түсіне кіріп, бір жетідей шошып шығыпты!" Мұның алдында Дәйду: "Медицина әкеннің бетін ондапты. Мұрынның да бұрынғы орнына әзер деген де итеріп әкеліпті. Қазір үйінде, сәлем айтты..." - деп Әймішті жұбатқан.

Осында "мұрынның да бұрынғы орнына әзер дегенде итеріп әкеліпті", "Нағашыкемнің түйе тепкен күнгі бетінің сықпыты біразының түсіне кіріп, бір жетідей шошып шығыпты!", [4]- деген сияқты сөздер күлкі шақырып, әңгіме оқиғасын ширатып, көркемдік шырай беріп тұрғаны анық.

Автор кейіпкерлерінің осындай ойнақы сөздерімен оңтайлы межелеп, өрнектен отырады да, адамның тірлік - табиғатындағы әжуалауға болмайтын қасиетті сезім әлемін тиексіз тілмен тұртпектеген парықсыздықты мысқыл-сықақпен мінеп-шенейді. Ойсыз, орынсыз, орашалақ сөз шыққан ауызды ойық жараға теңеуінде ащы шындық бар.

У.Уайдин кейіпкерлерінің бүкіл бітім-болмысымен сөз-күлкісімен өзінің ғана меншігі болуын қалайды. Бұл "өзімшілдігі" әрбір шығармасынан сезіліп тұрады. "Әжен жақын ба, әйелің жақын ба?" атты әңгімесіндегі Қатираның күйеуі: "Не түйсінгенін қайдам, екі тыңдаушым да су ішкен тауықтай төбеге қарап қоймай күледі" деп танданғыш, ал "Акуланың азу тісіндегі" Түсекен: "Әдетте біз бастық атаулыны айыптағышымыз... жұмыс талап етіп, төртіп талап етіп кейісе, "Ойбай, аналар қырылып жатыр!" деп тиражын көбейтіп жібереміз" - деді. Немесе "Тамададағы" ақын жігіт "Мен атым айтылғасын, ақын болмасам да ақынға ұқсап, сыпайы ғана орнымнан тұрып көлемімді көрсеттім" дейді. Әзіл-сықақтың мазмұны мен тіл құнарын үнемі түсіне бағалап отыратын, қымбатты арзанға телімейтін, ғұмырсыз күлкі мен ұсқынсыз сөзге ұрынбауға тырысатын Уайдин - небір сөздерді сәл-пәл өзгеріспен қайталап қолданып, соның жәрдемімен үстемелеп күлкі шақыру, күлкі тудыруға шебер.

Адуынды, азулы объектіні күйдіре, күлін көкке ұшыра әшкерелейтін сатиралық әңгімелермен қатар, оған ішгарта достық рәуіште, әзіл-оспақпен, шыны-қалжыны аралас, жылы леппен жазылған юморлық әңгімелер болады. Бұлар өзара туыс, ұқсас. Екеуі де сын мен өзара сынның әдеби формасы, сынап-мінеу құралы. Екеуі де юморлық сезіммен тапқырлықтың жемісі, екеуі де күлкіге неқ артады, күлкінің құралы етіп пайдаланады.

Сөйтсе де екеуі бір нәрсе емес, олардың өзіндік ерекшеліктері бар. Сатиралық әңгіме қоғамдық, әлеуметтік мәні зор, күрделі жағымсыз жәйттарға ауыз салса, юморлық әңгіме қоғамдық қауіп жоқ әдет-салт, тұрмыстағы ұнамсыз құбылыстарға, адамдардың ісіндегі, мінезіндегі, төртібіндегі жеке міндерге қарсы бағытталады. Алдыңғысы өзін объекті еткен жағымсыз болмыс, фактіні, негізінен, түгелдей мансұқ етсе, екіншісі ұнамды, жарамды болмыс құбылыс, объектінің тиімсіз, пайдасыз, қолдауға, қостауға болмайтын жақтарын іліп-шалып төлкек етеді. Сатиралық әңгіме объектіні әшкерелеуді мақсат етеді, ал юморлық әңгіме идеялы - оны сынап, мінеп, әжуа етіп, түзетін ширату, жөндеу ету.

Осы екі түрлі міндет, мақсаттан, объектілердің екі қилы сипатынан келіп, олардан авторлық позиция, күлкі көрінісі, ой-пікірді айту, жеткізу құралдары ерекшеленеді. Сатиралық әңгімелерде автор кемшіліктерді құртып, позициясын ұстап, бойын ашу-ыза кернеп, тепсінсе, юморлық әңгімеде шиыршық атпай, кектенбей жұмсақ-жайдары отырады. Алдыңғысы ызбарлы, кекесінді, зілді күлкіні пайдаланса, соңғысы қайырымды, жарқын, іш тартатын күлкімен көмкеріледі.

Біріншісінде, тақырып, факті, тіл, стилдің сатиралық құралдарымен әңгімеленіп шешіледі.

Екіншісінде, юморлық әдіс-тәсіл құралдарыменен талданады. Асылы әңгімелер мазмұнына, тақырыбына, объектісіне қарап қана сатиралық, юморлық болып бөлінбейді. Ең алдымен, сол мазмұнға, тақырыпқа үйлестіріп алынған әлгідей үн-сарынға, формаға талдап, өңдеп, шешім беруге қолданылған құралдарға қарап бөлінеді.

Юморлық әңгімесіндегі көркемдік жинақтаудың ең бір типті әдісі-күлкі объектісінің маңдайынан сипап, еркелете отырып, оны достық рәуіште сынау, риясыз тәлкек ету. Осы әдістер қазақ халқының ауыз әдебиетінде-ақ шебер пайдаланылған. Мысалы: “Айжарықтың құдайға арыз айтуы”, “Айжарық пен құран”, “Құдай қандай сараң” сияқты юморлық әңгімелерде адал да ақ ниетті адамдардың аңқау, аңғалдығы, жөнсіз сенгіштігі әжуаланады. Ал “Биелер қысыр келмей ме?”, “Қиясбектің қиялы”, “Қырылғырдың қыздары тігіп берер дермісің?” атты әңгімелерінде жалқаулықты, бос қиялшылықты, “Он саусақтан он еді” деген әңгімесінде өтірікшілдікті тәлкек етеді. Бұлардың бәріндегі күлкі-зілсіз, достық рәуіштегі күлкі. Қазіргі юморлық әңгімелердегі адамдар басындағы, іс-тіршілігіміздегі қоғамға, елге, жұртқа аса зиянсыз мінез-қылықтар туралы жазылады. Сол кемшіліктерді жылы леппенен, іш тартудан туған зілсіз күлкімен жеткізеді. Олар да объектіні тәлкек етіп ширатуды, жағымсыз міннен арыптуды көздейді. “Контейнермен келген кемпір” әңгімесінде параксизмнің, осы іс-дағдының қоғам дамуына, адамдарымыздың өмір тіршілігіне келтірер үлкен кесір-кесапаты жоқ. Дегенмен ол құптарлық әдет-дағды емес, біздің азаматтарға лайықты емес. Сондықтан ол сыналуда тиіс. Міне, бұл юморлық әңгімеде, әдетте, адам басында кездесетін, кешіріммен қарауға болатын әлсіздіктер қарт әже арқылы беріледі. Ол әлсіздіктерді автор юмористік көзбен көріп, юмористік құрал, әдістермен өндеген. Сондықтан да біз әженің хикаяларына іш тарта отырып, қайырыммен күлеміз.

У.Уайдиннің бір қилы юморлық әңгімелері өмір мен болмыстың жағымды факті, құбылыстары негізінде, соны мақтау, мадақтау ниетімен жазылған. Бұл да юморлық әңгіме жанрының өзіндік бір белгісі, оның қамту, қарпу сферасының кендігінің бір дәлелі. Мұндай таза жағымды күлкіге құрылған осы автордың “Көзімнен жас шығып кетті” әңгімесін жатқызуға болады.

“...- Құдіреттің маған арнайы жіберген бір соры - ұйқы жаман. Бір ұйықтасам - өліп ұйықтаймын. Осы ұйқыдан көрдім көресіні... Біз де бұнылары жұмысқа сағат онда келсең де тіпті келмей қалсаң да ешкім ештеңе демейтін. Қай пысықтың шығарып жүргенін шайтан білсін,

былтырғы күзден бері кадр бөліміндегілер тексеретін болып алды. Бір күні сағат ондарда шекілдеуік шағып, асықпай, ауанымен келе жатсам қарына қызыл шүберек байлаған бір пысық менен: “Сіздің фамилияңыз кім болады?” - деп сұрады. Айттым. Сол күні сағат төрттерде еңбек тәртібіне байланысты коллективтік ашық жиналыс болып, жұмысқа кешігіп келгендерді түргелтіп қойып, оңдырмай сойсын, жаңағы.

- Тө - әк, сосын?

- Сонсоң екіншілей жұмысқа бір минут та кешігіп келмеуге түргеліп тұрып уәде бердім...” [5].

Мұнда автор өмірде күн сайын кездесіп қалатын келеңсіз жайларды әжуа етеді. Аяр күлкіні, қутындауды сүйетін, шындықты айтпайынша, тілі қышып отыра алмайтын, аңқаусып отырып алып ұратын бақай қулықтың адамы. Мұның бәрі - табиғат берген мінездік белгілер. Көп ретте күлкі оның осы мінезінен көрініс табады. Әңгіменің берілу, суреттеу формасы сәтті табылған. Жазушы өз шығармаларына ерекше аттар тауып қоюға тырысты. Аттарының өзі-ақ оқырман назарын бірден тартып алатындай әсерлі болуын қалады. Ол арқылы әңгіме не жөнінде болатынын және суреттелер оқиғаның автордың да көзқарасын, бағасын бере алатындығын байқауға тиісті болды.

Сатирик-жазушылар О.Әубәкіров, У.Уайдин, Ф.Қабышев, Б.Қыдырбекұлы, Ж.Алтайбаевтар өз шығармаларындағы сатиралық образдарда тілдік-стильдік мүмкіндіктерді, кейіпкердің күлкілі ішкі толғанысын беруде тілдік бояуларды барынша молынан пайдаланды. Олар сәтті табылған бір детальмен, штрихпен, өткір сөзбен не эпитетпен жағымсыз геройдың табиғатын ашуға тырысады.

Олар бір мақалдың, не сырлы күпіялы иронияның, не әжуа-сықаққа толы мінездеменің өте-мөте тығыздалған яғни қысқарған түрімен-ақ миниатюралы сатиралық әңгімелер жазып тастайтын. Өмірде кездесетін күнделікті жай оқиғалардың өзіне күлкілі рең беріп, небір күйтырқы аттар, фамилиялар арқылы түрлі мінездер тұғызатын. Мәселен, У.Уайдин кейіпкерлерінің аттары - Демби, Лабдой, Укай, Дәйдім, Рәпира, Калнян, Ашот, Матишал, Тита, Тамтарам болса, фамилиялары - Калеков, Стыбаев, Аужаев, Симпанский, Снабдинов, Шлыков жанама аттары (кличкалары) - Шерміш, Таштак, Қортық, Шәлтік, Шарлатан, Шотшеке, Мықыр, Үкісарықыз, Қонжық, Қыңыр, Шойнак, Саразбан сияқты аттары арқылы түсініксіз, істері берекетсіз кейіпкерлермен жүздесеміз.

Сатира зерттеушісі Т.Қожекеев У.Уайдиннің шығармаларында кездесетін тек бір ғана ұйқының мынадай түрлерін саралайды: “Қатты ұйқы, төтті ұйқы, күс ұйқы, түс ұйқы, дыбысы жоғалып кетіп, өліп қалдыма дегізіп барып табылатын қорқынышты ұйқы, жүріп кетіп, селк етіп оянатын үркінішті ұйқы, өлген адамдай дыбыс шығармайтын үнсіз ұйқы, түнімен қонақ үйлерде “көкпар тарттырып”, күндіз қызметте шатастыратын азап ұйқы, түн қатып карта ойнап, мөжілісте басты үстелге соққызып күлкіге қалдыратын мазақ ұйқы, қара бастырып зорға жеткен “свиданиядан” қалдыратын, қыз-келіншектерді тосқызып зор қылатын арсыз ұйқы...” [6].

У.Уайдиннің шеберлігінің бір қыры ретінде оның қала мен дала халқының сөйлеу мәнерін жетік білуін орынды пайдалануында дер едік. Мақалдар мен мәтелдерді, каламбурды, диалогты, бірінші жақтан баяндау әдістері де жазушы шығармаларындағы кейіпкерлердің қарым-қатынасынан көрінеді және олардың тұрмыстық-әлеуметтік жағдайлары мен көңіл-күйлерін анықтайды. У.Уайдиннің творчествосын таразылай келе байқағанымыз, ол жазушы сатирик есебінде төмендегі әдеби-эстетикалық принциптерге табан тірейді екен:

- күнделікті өмір мен оның шындығын бейнелеуде, нақтылып суреттеуге, ондағы күлкілі жағдайлардың мәнін ашуда сатира мен юмор маңыздылығы;

- комизмнің басты екі бағытын анықтады. Бірі - үнемі юморлық сезіммен бояуға оранған өткір сөздер, екіншісі - күлкі шақыратын іс қимылдар мен әрекеттер;

- комизм объектісі негізінен тұрмыстық-әлеуметтік келеңсіздік екені белгілі. Соған сәйкес оның қоғамдық маңыздылығы мен мәніне қарай күлкі реңкін бағыттау;

- болымсыздық пен кемшілікті сынай отырып, оның жөнделуіне, шындықтың үстемдік алатынына көз жеткізу;

- халықтың түсінушілігі, шындықты тануы ғана сатира мен юморды әрі қарай дамытуға ұдайы мүмкіндік беретіні.

- ӘДЕБИЕТТЕР

1. Уайдин У. Контейнермен келген кемпір. Алматы: Жалын, 1979, 34 б.
2. Уайдин У. Тілсіз қоңырау. Алматы: Жазушы, 1980, 5 б.
3. Уайдин У. Атың кім, әй?. Алматы: "Қожанасыр" компаниясы, 1995, 48 б.
4. Сонда, 49 б.
5. Күлеміз бе, қайтеміз? (сатиралық әңгімелер жинағы. Құрастырған С.Еркебаев). Алматы: Өнер, 1989, 140-141б.
6. Уайдин У. Атың кім, әй? Алматы: "Қожанасыр" компаниясы, 1995, 5 б.